

Marzena Rafalska

*„ Democracy is not genetic.
It is learned behaviour and it can equally be unlearned if education does not operate
with democratic values, principles and methods.”
(Clive Haber)¹*

*“Stability rests on democracy.
Democracy relies on education.
And education depends on you.(...)”²
(Thorbjørn Jagland, Secretary General of the Council of Europe)*

1. Wstęp

W 2010 roku państwa członkowskie Rady Europy przyjęły Kartę Edukacji Obywatelskiej i Edukacji o Prawach Człowieka³. Przyjęcie Karty potwierdziło stanowisko Rady Europy, że edukacja, w różnych jej wymiarach i formach, jest kluczowa dla realizacji wartości demokratycznych, promowania praw człowieka i rządów prawa. Od edukacji wymaga się, by przygotowywała obywateli do życia, pracy, aktywności obywatelskiej i kulturalnej. Edukacja ma wspierać wszechstronny rozwój człowieka jako świadomej, wolnej osoby i jako aktywnego i odpowiedzialnego obywatela. Według raportu J. Delorsa „Edukacja - jest w niej ukryty skarb”⁴, edukacja powinna opierać się na czterech zasadach:

1. *uczyć się, aby żyć wspólnie* – czyli poszerzać wiedzę o innych społeczeństwach, historii powszechnej i narodowej, tradycji, tolerancji oraz uczyć współdziałania i rozwiązywania konfliktów,
2. *uczyć się, aby wiedzieć* – czyli poznać narzędzia służące do zdobywania wiedzy, pamiętając, że celem uczenia się jest rozumienie, odkrywanie i posiadanie wiedzy,
3. *uczyć się, aby działać* – czyli posiadać umiejętność wykorzystania wiedzy w praktyce, umiejętność współdziałania oraz komunikacji po to, aby radzić sobie w nieprzewidywanych sytuacjach, w pracy zespołowej,
4. *uczyć się aby być* – tu głównym celem jest wszechstronny rozwój osoby, rozwój niezależnego myślenia, zdolności samodzielnego, krytycznego osądu.

Edukacja w społeczeństwie demokratycznym realizuje zasady określone powyżej, odnosząc się do różnorodnych płaszczyzn funkcjonowania jednostki w społeczeństwie i w państwie.

¹ C. Haber, R. Meighan, *The Democratic School: Educational Management and the Practice of Democracy*.

² T. Jagland, *Securing Democracy through Education - 25th session of the Council of Europe Standing Conference of Ministers of Education*, Brussels, 11 April 2016,

³ <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680496561>

⁴ <http://www.unesco.org/delors/>

Jednak zmiany, których wszyscy ostatnio doświadczamy w Europie, stawiają współczesną edukację w obliczu wyzwań, z jakimi nie musiała się ona wcześniej zmagać. Kryzys demokracji reprezentacyjnej, kryzys ekonomiczny, kryzys uchodźczy i rosnące nierówności społeczne to zjawiska, które zmniejszają zaufanie do państwa i do demokracji jako ustroju, który może te problemy rozwiązać. Ataki terrorystyczne, które miały miejsce w europejskich miastach spowodowały, że doświadczamy obecnie zagrożenia naszego bezpieczeństwa. W odpowiedzi na nie obserwujemy nową falę agresywnego nacjonalizmu i ksenofobii. W minionych epokach wychowanie i kształcenie polegały przede wszystkim na wdrażaniu młodych ludzi do funkcjonowania w istniejącym porządku i przekazywaniu im dostępnej wiedzy, zgodnie z jej aktualnym etapem rozwoju. Obecnie pierwszeństwo należy przyznać kształtowaniu kompetencji, przekazywaniu narzędzi do samodzielnego myślenia i krytycznej analizy i oceny sytuacji, kształtowaniu postaw opartych na stabilnej hierarchii wartości. To wszystko pomoże młodemu człowiekowi w przyszłości żyć i funkcjonować w społeczeństwie, w którym wszyscy mają obowiązek przestrzegania prawa i demokratycznych zasad, ale różnią się od siebie i mają prawo to wyrażać.

W państwach wchodzących w skład Rady Europy, edukacja obywatelska prowadzona jest w różny sposób. W systemach edukacji formalnej, w szkołach, istnieją przedmioty (różnie nazywane, obowiązkowe i fakultatywne), w których mieszczą się treści związane z poznawaniem zasad funkcjonowania społeczeństw, działania państwa, demokracji i praw człowieka. Jest jednak sprawą bezdyskusyjną, że kształtowanie postawy obywatelskiej nie może być wyłącznie domeną przedmiotu „edukacja obywatelska”, lecz jest zadaniem każdego nauczyciela.

Celem demokratycznej edukacji jest wykształcenie u młodego człowieka chęci do wejścia w dorosłe życie i czynnego uczestnictwa w sferze publicznej. Jednym ze sposobów na osiągnięcie tego celu jest stworzenie demokratycznego środowiska szkolnego, które byłoby modelem demokratycznego społeczeństwa. Doświadczenie funkcjonowania w takim środowisku byłoby nie mniej ważne niż teoretyczne zgłębianie wiedzy o państwie, demokracji i prawach człowieka.

Podejścia, treści, formy i metody edukacji w dzisiejszym, dynamicznie zmieniającym się świecie są stale dyskutowane, są niezwykle ważnym i aktualnym zagadnieniem.

Zarówno w krajach o ugruntowanej demokracji jak i w tych, w których jest ona jeszcze stosunkowo młoda, system edukacji musi pomagać uczniom zrozumieć zasady i praktykę podejmowania demokratycznych decyzji. Dzieci powinny poprzez osobiste doświadczenie dowiedzieć się jakie są ich prawa i obowiązki oraz w jaki sposób ich wolność jest ograniczana przez prawa i swobody innych osób. Należy stworzyć uczniom możliwości podejmowania demokratycznych decyzji oraz przestrzegania wypracowanych w demokratycznym procesie zasad. Doświadczając, że ich poglądy są wysłuchane i szanowane, dzieci będą w stanie wykształcić umiejętność i chęć słuchania innych. Poniosą w dorosłe życie kulturę demokracji, której doświadczyły w szkole.

2. Kontekst - Prawa człowieka

Edukacja to dobro wspólne każdej osoby i całego społeczeństwa. To dzięki niej każdy może żyć i rozwijać się jako człowiek, jako podmiot żyjący w danej społeczności i jako obywatel swojego państwa. Realizacja w systemie edukacji celów i zadań edukacji obywatelskiej i edukacji o prawach człowieka jest realizacją gwarantowanego przez państwo prawa do nauki. Prawo do nauki jest uniwersalnym prawem człowieka, które jest niezbędne do realizacji innych jego praw.

Prawo do edukacji zostało zapisane w różnych aktach prawa międzynarodowego. Zostało uznane w art. 26 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka⁵ z 1948 roku, a następnie uregulowano je w art. 13 i 14 Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturalnych z 1966 r.. W stosunku do dziecka objęto je regulacją w art. 28 i 29 Konwencji o Prawach Dziecka⁶.

Prawo do nauki w szerokim zakresie gwarantują także akty prawa międzynarodowego w europejskim systemie ochrony praw człowieka (Rada Europy i Unia Europejska). Zawiera je art. 2 Protokołu nr 1 do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. W sformułowaniu „prawo do nauki” w EKPC zawarto zasadę ogólną – wolność negatywną w korzystaniu z możliwości kształcenia zapewnionych przez państwo.

Prawo do nauki formułuje także Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej w art. 14., podkreślając wagę edukacji dla człowieka na każdym etapie jego życia i rozwoju.

Prawo do nauki to przede wszystkim zapewnienie dostępu do edukacji, lecz także poszanowanie godności dziecka w systemie edukacji oraz edukacja w obszarze praw człowieka. Realizacja prawa do nauki to również uczynienie edukacji dostępnej bez żadnej dyskryminacji, akceptowalnej poprzez zapewnienie jakości nauczania adekwatnej do potrzeb kulturowych i dostosowanej do zmieniających się, różnorodnych potrzeb dzieci.

Konwencja o Prawach Dziecka najmocniej akcentuje obowiązek państw zapewnienia dzieciom edukacji o przysługujących im prawach. Artykuł 29 uznaje potrzebę ukierunkowania nauki dziecka na rozwijanie jego potencjału, kształtowanie szacunku do praw człowieka, dla własnej kultury i innych kultur oraz dla różnorodności społecznej. W czasach, w których szerzy się przemoc, konieczne jest wychowanie dzieci w duchu poszanowania innych, tolerancji i demokracji. Celem systemu edukacji, zgodnie z duchem Konwencji winno być przygotowanie dzieci do życia w pokoju i wolności.

⁵ Art. 26. PDPC „Każdy człowiek ma prawo do nauki. Nauka jest bezpłatna, przynajmniej na stopniu podstawowym. Nauka podstawowa jest obowiązkowa. (...)”

⁶ Art. 29 KoPD „1. Państwa-Strony są zgodnie, że nauka dziecka będzie ukierunkowana na:

- a. rozwijanie w jak najpełniejszym zakresie osobowości, talentów oraz zdolności umysłowych i fizycznych dziecka;
- b. rozwijanie w dziecku szacunku dla praw człowieka i podstawowych swobód (...)
- c. rozwijanie w dziecku szacunku dla jego rodziców, jego tożsamości kulturowej, języka i wartości, dla wartości narodowych kraju, w którym mieszka dziecko, kraju, z którego dziecko pochodzi, jak i dla innych kultur;
- d. przygotowanie dziecka do odpowiedniego życia w wolnym społeczeństwie, w duchu zrozumienia, pokoju, tolerancji, równości płci oraz przyjaźni pomiędzy wszystkimi narodami, grupami etnicznymi, narodowymi i religijnymi oraz osobami rdzennego pochodzenia; (...)”

Wartości wyrażone w art. 29 Konwencji o Prawach Dziecka i innych wymienionych wyżej dokumentach prawa międzynarodowego, podnosi i rozwija Karta Edukacji Obywatelskiej i Edukacji o Prawach Człowieka Rady Europy.

3.Karta EDC/HRE (Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education) ⁷

Komitet Ministrów Rady Europy uchwalił Kartę Edukacji Obywatelskiej i Edukacji o Prawach Człowieka (dalej: Karta EDC/HRE), stwierdzając, że : "Państwa członkowskie powinny włączyć edukację obywatelską i edukację o prawach człowieka do programów nauczania w edukacji formalnej na poziomie przedszkolnym, podstawowym, gimnazjalnym i ponadgimnazjalnym, a także w kształceniu ogólnym i kształceniu i szkoleniu zawodowym. Państwa członkowskie powinny również wspierać i monitorować edukację obywatelską i edukację o prawach człowieka oraz wносить zmiany w programach nauczania w celu zapewnienia ich aktualności oraz zagwarantowania trwałości w tej dziedzinie." (Rozdział III.6.)

Od tego czasu Karta jest szeroko upowszechniana w systemach oświaty państw - członków Rady Europy, w tym w Gruzji. Ma ona rangę rekomendacji, które powinny być uwzględnione przy programowaniu pracy systemu edukacji w państwie, w tym na etapie tworzenia Curriculum. W dokumencie podano definicję czym jest "edukacja obywatelska" i "edukacja o prawach człowieka". Najważniejsze jest jednak to, że Karta określa edukacyjne podejścia Rady Europy w obszarze EDC/HRE, podkreślając, że nie jest to li tylko przekazywanie wiedzy, ale przede wszystkim kształtowanie umiejętności i przygotowanie do działania. Odbiorcy edukacji obywatelskiej powinni odgrywać aktywną rolę w procesach demokratycznych i działać na rzecz budowania kultury praw człowieka w społeczeństwie. Rekomendacje Karty mogą pomóc w znalezieniu odpowiedzi na pytanie, jakie treści należy włączyć do programów nauczania i jakie podejścia pomogą maksymalnie efektywnie prowadzić proces nauczania.

Karta rekomenduje efektywne podejścia dla wdrożenia tych rekomendacji:

- włączenie do procesu edukacji wszystkich zainteresowanych stron (stakeholders): pracowników systemu oświaty, uczniów, rodziców, społeczne organy w systemie oświaty, urzędników państwowych, organizacje pozarządowe, media i innych przedstawicieli społeczności lokalnej,
- stałe doskonalenie i podwyższanie kwalifikacji nauczycieli i liderów młodzieżowych,
- aktywne wykorzystanie potencjału organizacji pozarządowych,
- wspieranie współpracy na poziomie lokalnym, regionalnym i międzynarodowym

Karta podkreśla rolę organów samorządu uczniowskiego w placówkach oświatowych, jako miejsca i sposobu nabywania praktycznych doświadczeń w obszarze demokratycznego zarządzania.

⁷ In Georgian:

<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680496561>

4. Podejścia edukacyjne EDC/HRE

4.1. Cele edukacji i wartości EDC/HRE

Edukacja służy wielostronnemu rozwojowi ucznia, gdy staje się procesem integracji wiedzy i umiejętności wokół wartości. Wartości są rdzeniem edukacji. Kształtowanie wartości u uczniów jest możliwe, gdy przenikają one cały proces kształcenia i wychowania.

Edukacja obywatelska i edukacja o prawach człowieka koncentruje się wokół głównych celów Rady Europy którymi są **ochrona praw człowieka**, promocja i ochrona **demokracji** parlamentarnej i **rządów prawa**, oraz promowanie świadomości europejskiej tożsamości opartej na wspólnych wartościach.

Cele EDC/HRE to „wypożyczenie uczniów w wiedzę, umiejętności oraz kształtowanie ich postaw i zachowań mających wzmacniać realizację oraz obronę praw i obowiązków, poszanowanie różnorodności wraz z odgrywaniem aktywnej roli w społeczeństwie demokratycznym, (...) wzmocnienie udziału osób w działaniach na rzecz budowania i obrony powszechnej kultury praw człowieka w społeczeństwie”.⁸

Wartości wyrażone są w postanowieniach Karty EDC/HRE. W rozdziale I, punkcie 2 „Definicje”, znajdujemy powtórzenie takich wartości jak **prawa człowieka**, **demokracja**, **rządy prawa**, a także wezwanie do poszanowania **różnorodności**.

W rozdziale III „Cele i zasady” czytamy, że „Wszelkie działania edukacyjne powinny być zgodne z wartościami i zasadami demokracji i praw człowieka oraz je promować. (...) Istotnym elementem edukacji obywatelskiej i edukacji o prawach człowieka jest promowanie **spójności społecznej** i **dialogu międzykulturowego**, docenianie różnorodności i uznanie **równości**, w tym równouprawnienia płci.”⁹

Wartości stoją więc w centrum procesu edukacji, w oparciu o nie ma być konstruowany cały proces kształcenia.

Każda szkoła powinna zatem wybrać priorytetowe dla siebie wartości i wokół nich budować funkcjonowanie we wszystkich obszarach swojej pracy: nauczanie i wychowanie, zarządzanie, współpraca. Szkole potrzebna jest spójna wizja systemu wartości, jako źródło motywacji, inspiracji i integracji, wokół których powinny skupiać się wartości wyznawane przez nauczycieli, uczniów i ich rodziców.

Nauczanie wartości odbywać się powinno na każdym przedmiocie. Nie znaczy to, że o wartościach trzeba każdorazowo rozmawiać, objaśniać je czy analizować. Wystarczy, że nauczyciel tworzy takie środowisko nauczania, w którym uczniowie funkcjonują za zasadach równości, ich godność i różnorodność potrzeb jest szanowana, wspólnie przestrzegają przyjętych reguł zachowania. Każda lekcja niesie wówczas przekaz demokratycznych wartości poprzez ich doświadczanie.

⁸ Karta Edukacji Obywatelskiej i Edukacji o Prawach Człowieka Rady Europy, <https://rm.coe.int/16803034e3>

⁹ Karta Edukacji Obywatelskiej i Edukacji o Prawach Człowieka Rady Europy, <https://rm.coe.int/16803034e3>

Obowiązkiem szkoły jest nie tylko uczyć (dostarczać informacji), ale przede wszystkim wychowywać w wartościach. Każdy nauczyciel przedmiotu musi być wychowawcą, który pokazuje kierunki, dostarcza bodźców, które umożliwiają zrozumienie wartości i uczą dokonywania wyborów w oparciu o te wartości. Zasadniczą metodą jest nauczanie wartości poprzez własną postawę nauczyciela. Żadna najdoskonalsza metoda nauczania nie będzie wystarczająca, jeśli nauczyciele nie będą przykładem i wzorem dla uczniów.

Szkoła powinna być środowiskiem doświadczania demokratycznych wartości. Tylko wtedy staną się one żywe i autentyczne dla uczniów.

4.2 Treści EDC/HRE

Celem EDC/HRE wyrażonym w Karcie Edukacji Obywatelskiej i Edukacji o Prawach Człowieka jest przygotowanie młodych ludzi do roli odpowiedzialnych i aktywnych obywateli demokratycznych społeczeństw. W EDC/HRE mówimy o 3 aspektach edukacji, które stosowane razem pozwalają najpełniej osiągnąć ten cel. Jest to nauczanie "O" : przekazywanie wiedzy na temat funkcjonowania państwa i społeczeństwa, praw człowieka, etc. z uwzględnieniem perspektywy globalnej i lokalnej. Nauczanie "POPRZEZ" : współpracę na lekcjach, w projektach edukacyjnych, wymianach młodzieży - kształtowanie w działaniu podstawowych umiejętności obywatelskich. Nauczanie "DLA" :- przygotowanie młodych ludzi do życia w różnorodnym, demokratycznym społeczeństwie w oparciu o wspólne demokratyczne wartości. Powyższe aspekty stanowią logiczny ciąg i są ze sobą ściśle powiązane. Podstawą jest zdobycie określonego zasobu wiedzy, która pozwoli zrozumieć otaczający ucznia świat. W jaki sposób zostanie ona przekazana - zależy od nauczyciela: możliwe, że punktem wyjścia będą osobiste, codzienne doświadczenia ucznia, które omówione i uogólnione, a następnie połączone z podanymi przez nauczyciela wiadomościami i teorią stworzą spójną strukturę wiedzy. Nauczyciel prowadzący EDC/HRE winien uwzględnić w nauczaniu perspektywę osobistą, lokalną, regionalną, państwową, kończąc na europejskiej i globalnej.

Edukacja obywatelska i edukacja o prawach człowieka musi zawierać treści pozwalające zrozumieć struktury społeczno - polityczne, zasady i funkcję demokracji, podstawową wiedzę o prawie i prawach człowieka, treści dotyczące gospodarki wolnorynkowej i jej pozytywnych i negatywnych stron w życiu społecznym, winna omawiać problemy świata, który rozciąga się poza murami szkoły.

Kompetentny obywatel powinien znać i rozumieć:

- pojęcia takie jak: demokracja, wolność, równość, godność osobowa, sprawiedliwość, różnorodność, pluralizm, solidarność, tożsamość, patriotyzm i nacjonalizm,
- zasady i procedury demokratyczne, system wyborczy,
- podstawy ustroju własnego państwa i jego konstytucję, prawa i obowiązki obywatelskie,
- instytucje demokratycznego państwa i zasady ich funkcjonowania,

- podstawowe dokumenty prawa międzynarodowego z zakresu praw człowieka: Powszechną Deklarację Praw Człowieka, Konwencje o Prawach Dziecka, Europejską Konwencję Praw Człowieka (rozumieć ich znaczenie),
- historię i filozoficzne podstawy współczesnej koncepcji praw człowieka,
- katalogi i rodzaje praw człowieka, mechanizmy ich ochrony na poziomie krajowym i międzynarodowym,
- mechanizmy partycypacji obywateli w życiu publicznym na poziomie lokalnym i krajowym,
- organizacje broniące praw człowieka, międzynarodowe i krajowe (ich rola),
- naród, mniejszości narodowe i etniczne.

Na zajęciach z uczniami, jak rekomenduje "Kompas"¹⁰ warto omawiać takie zagadnienia jak: globalizacja, nierówności społeczne, ubóstwo, pokój, bezpieczeństwo osobiste, obywatelstwo, zdrowie, tożsamość, ochrona środowiska dyskryminacja i ksenofobia, równość płci, wolność wypowiedzi i media i wiele innych. Ważne jest, by zagadnienia te omawiać z uczniami w kontekście aktualnych wydarzeń. Pozwoli im to lepiej zrozumieć świat wokół nich i to, co się w nim wydarza. Omawianie bliskich uczniom zagadnień, w kontekście lokalnym, będzie także podstawą zainteresowania i motywacji uczniów. Wiedza jest postawą dla kształcenia umiejętności i rozumienia wartości. Nie rekomendujemy jednak by element przekazywania wiedzy dominował na zajęciach EDC/HRE. Bardziej efektywnym podejściem jest nauczanie przez doświadczenie, gdzie komponent wiedzy jest wprowadzeniem do zajęć lub ich logicznym podsumowaniem. Warto także pamiętać, że suma informacji nie stanowi jeszcze wiedzy, oddzielne informacje zmieniają się w nią, kiedy zostaną osadzone w kontekście, przeżyte, a następnie transformowane i włączone w dotychczasowe schematy poznawcze ucznia.

4.3. Podejście ogólnoszkolne, współpraca ze środowiskiem lokalnym

Edukacja obywatelska i edukacja o prawach człowieka odbywa się w klasie i w szkole. Klasa i szkoła to pierwsze wspólnoty, w których uczniowie, jako aktywni ich członkowie, poznają zasady i wartości oraz doświadczają demokracji. Środowisko szkolne to wspólnota, w której uczniowie uczą się, jak być aktywnymi i odpowiedzialnymi obywatelami, dzięki codziennym sytuacjom i doświadczeniom.

Szkoła to społeczność ludzi, którzy są we wzajemnych relacjach, łączą ich więzi, mają wspólny cel, do którego dążą pełniąc różne role. Szkoła jest systemem, w którym każdy jego element wpływa na pozostałe. System szkolny to nie tylko uczniowie i nauczyciele, ale także rodzice, władze szkoły i personel pomocniczy. Każdy z wymienionych podmiotów buduje wspólnotę, a jakość pełnionych ról determinuje funkcjonowanie całego systemu. Inaczej mówiąc, poziom osiągania celów, w tym celów związanych z kształtowaniem postawy odpowiedzialnego i aktywnego obywatela zależy od świadomości swojej roli tych, którzy funkcjonują w roli specjalistów i budują relacje szkolne. Kluczową rolę w tym systemie pełni

¹⁰ "Kompas. Edukacja o prawach człowieka w pracy z młodzieżą", <http://www.coe.int/en/web/compass>

dyrektor i nauczyciele. To oni są zespołem, który powinien określić wspólne cele, priorytetowe wartości, główne podejścia edukacyjne. Zespół ten może skoordynować swoje oddziaływanie, wzajemnie wzmacniając osiągnięte rezultaty. Zespół nauczycieli powinien podjąć decyzję, w jaki sposób będzie realizowana w szkole EDC/HRE, czy będzie to integracja we wszystkie przedmioty, czy korelacja pomiędzy niektórymi przedmiotami, a także jakie cele wychowawcze związane z kształtowaniem postaw będą priorytetowe dla wszystkich. Niezmiernie ważne jest by środowisko szkolne niosło jednoznaczny przekaz oparty na demokratycznych wartościach. Stanie się tak tylko wówczas, kiedy wszyscy dorośli pracujący w szkole będą świadomie tworzyli demokratyczną kulturę szkoły.

Kultura szkoły to „system postaw, wartości, norm, przekonań, codziennych praktyk, zasad, metod kształcenia i działań organizacyjnych”¹¹ zatem w istotny sposób wpływa ona na to, jak funkcjonuje cała szkolna wspólnota. Skuteczne prowadzenie edukacji obywatelskiej wymaga kultury szkolnej, w której zachęca się i ceni zaangażowanie oparte na zasadach demokratycznych, umożliwiając uczniom udział w podejmowaniu decyzji dotyczących ich samych.

Edukacja obywatelska w podejściu ogólnoszkolnym wykracza poza to, co się dzieje w klasie na lekcji „edukacji obywatelskiej”, powinna się ona rozciągać na uczestnictwo w różnych grupach, zajęciach, organach społecznych szkoły, zespołach i klubach. Uczniowie powinni mieć okazje wybierać swoich reprezentantów. Doświadczenie i szkolne życie nauczy ich na czym polegają procesy demokratyczne: że przepisy muszą być jednakowe dla wszystkich, że wygrywa w wyborach ten, kto otrzymał większość głosów, że ci którzy przegrali mają szansę w kolejnych wyborach. Ważnym elementem edukacji demokratycznej jest nauczyć się słuchać innych, zwłaszcza wtedy, kiedy myślą inaczej. Kolejna ważna umiejętność to uczestnictwo w dyskusji, która stanowi sedno procesu demokratycznego. Dyskusja to sposób dzięki któremu każdy może wyrazić swoją opinię, starać się przekonać innych, uzgodnić sposób rozwiązania wspólnych problemów.

Oddziaływanie systemowe, ogólnoszkolne, jest najbardziej efektywnym podejściem w prowadzeniu EDC/HRE. Nauczyciele razem kształtujący demokratyczne środowisko szkoły, świadomi ważności realizowanych celów, współpracujący ze sobą w ich osiągnięciu, będą osiągalni dużo lepsze rezultaty niż pojedynczy wykładowcy przedmiotu, czy zaangażowani entuzjaści, na których zrzucano obowiązek prowadzenia EDC/HRE w szkole.

Działania nauczycieli powinni wspierać rodzice, w różnej formie, poprzez współzarządzanie szkołą, ale także poprzez uczestnictwo w różnego rodzaju inicjatywach i projektach uczniów. Szkoła funkcjonuje w społeczności lokalnej i do życia w niej przygotowuje swoich uczniów. Dyrektor szkoły i nauczyciele stale powinni poszukiwać osób i instytucji, które mogą wspierać realizowane cele z zakresu EDC/HRE. Szkoła może współpracować w tym zakresie z partnerami lokalnymi (samorząd, organizacje pozarządowe, przedsiębiorcy). Szkoła może korzystać z zasobów lokalnych ale także sama powinna być otwarta na inicjatywy grup mieszkańców i organizacji społecznych działających w społeczności lokalnej.

Taki model współpracy pozwoli uczniom budować w sobie poczucie przynależności do

¹¹ Edukacja obywatelska w Europie, Eurydice, 2005

wspólnoty lokalnej i interesować się jej sprawami. Demokratyczna szkoła będzie modelem demokratycznego społeczeństwa.

5. Kompetencje w edukacji obywatelskiej

5.1. Kompetencje kluczowe. Kompetencje społeczne i obywatelskie

18 grudnia 2006 r. Parlament Europejski przyjął zalecenie „**Kompetencje kluczowe w uczeniu się przez całe życie – Europejskie ramy odniesienia**”¹², jako narzędzie, które ma za zadanie pomóc krajom członkowskim przystosować ich szkolne programy nauczania do współczesnych potrzeb. Określa się w nim kompetencje niezbędne obywatelom do samorealizacji, integracji społecznej, aktywnej postawy obywatelskiej i uzyskania szans na rynku pracy w społeczeństwie opartym na wiedzy.

Zalecenie opiera się na trzech założeniach:

1. Wiedza nabywana w wyniku działania jest trwała, stosunkowo łatwo przeradza się w umiejętności i postawy towarzyszące człowiekowi przez całe lata.
2. Nabywanie przez uczniów różnych krajów podobnych kompetencji umożliwi współpracę i zbliżenie między krajami, między obywatelami, co korzystnie wpłynie na rozwój Europy.
3. W związku z rewolucją technologiczną i szybkim przyrostem informacji osoby nieprzygotowane do ciągłego uczenia się przez całe życie, mają niewielkie szanse na dobre funkcjonowanie zarówno na rynku pracy, jak i w życiu społecznym.

Wartość dydaktyczna zalecenia polega na tym, że dokładnie w nim zdefiniowano pojęcie każdej z ośmiu kompetencji, zapisano, jakiego typu wiadomości są niezbędne do nabycia każdej z nich (**wiedza**), określono umiejętności, które powinna posiadać osoba, aby można o niej mówić, że jest kompetentna w danym zakresie (**umiejętności**), oraz zapisano, jaka **postawa** będzie świadczyć o tym, że osoba nabyła daną kompetencję.

W zaleceniu ustanowiono osiem kompetencji kluczowych:

1. porozumiewanie się w języku ojczystym,
2. porozumiewanie się w językach obcych,
3. kompetencje matematyczne i podstawowe kompetencje naukowo-techniczne,
4. kompetencje informatyczne,
5. umiejętność uczenia się,
6. kompetencje społeczne i obywatelskie,
7. inicjatywność i przedsiębiorczość
8. świadomość i ekspresja kulturalna.

Wymienione kompetencje są uważane za jednakowo ważne. Zakresy wielu spośród nich częściowo się pokrywają i są powiązane, aspekty niezbędne w jednej dziedzinie wspierają kompetencje w innej. Dobre opanowanie podstawowych umiejętności językowych, czy umiejętności w zakresie technologii informacyjnych i komunikacyjnych jest niezbędną podstawą uczenia się, a umiejętność uczenia się jest potrzebna do opanowywania

¹² Zalecenie Parlamentu Europejskiego z dnia 18 grudnia 2006 (2006/962/WE)

pozostałych kompetencji. Niektóre umiejętności pojawiają się w opisie wszystkich kompetencji, na przykład: krytyczne myślenie, kreatywność, rozwiązywanie problemów, czy podejmowanie decyzji są istotne we wszystkich ośmiu kompetencjach kluczowych. Cztery z ośmiu kluczowych kompetencji mają charakter przekrojowy, nieprzypisany wprost do konkretnego przedmiotu. Pojawia się zatem pytanie jak je realizować w ramach szkolnego programu nauczania opartego na tradycyjnych „przedmiotach” oraz do jakiego stopnia szkoły będą musiały przeorganizować swoje systemy nauczania, aby pomóc swoim uczniom rozwijać te kompetencje tak podczas zajęć lekcyjnych, jak i poza nimi. Edukacja obywatelska i edukacja o prawach człowieka wpisuje się w realizację szóstej, przekrojowej kompetencji społecznej i obywatelskiej.

Kompetencje społeczne i obywatelskie definiowane są w Zaleceniu jako kompetencje osobowe, interpersonalne i międzykulturowe obejmujące pełny zakres zachowań przygotowujących osoby do skutecznego i konstruktywnego uczestnictwa w życiu społecznym i zawodowym, szczególnie w społeczeństwach charakteryzujących się coraz większą różnorodnością, a także rozwiązywania konfliktów w razie potrzeby. Kompetencje obywatelskie przygotowują osoby do pełnego uczestnictwa w życiu obywatelskim w oparciu o znajomość pojęć i struktur społecznych i politycznych oraz poczucie się do aktywnego i demokratycznego uczestnictwa.¹³

Kompetencje społeczne są związane z dobrem osobistym i społecznym. (...) Dla powodzenia w kontaktach interpersonalnych i uczestnictwie społecznym niezbędne jest rozumienie zasad postępowania i reguł zachowania ogólnie przyjętych w różnych społeczeństwach i środowiskach (np. w pracy). Równie istotna jest świadomość podstawowych pojęć dotyczących osób, grup, organizacji zawodowych, równości płci i niedyskryminacji, społeczeństwa i kultury. Konieczne jest rozumienie wielokulturowych i społeczno-ekonomicznych wymiarów społeczeństw europejskich, a także wzajemnej interakcji narodowej tożsamości kulturowej i tożsamości europejskiej."¹⁴

Podstawowe umiejętności w zakresie kompetencji społecznych obejmują zdolność do konstruktywnego porozumiewania się w różnych środowiskach, wykazywania się tolerancją, wyrażania i rozumienia różnych punktów widzenia, negocjowania połączonego ze zdolnością tworzenia klimatu zaufania, a także zdolność do empatii. Jednostki powinny być zdolne do radzenia sobie ze stresem i frustracją oraz do wyrażania emocji w konstruktywny sposób, a także powinny dokonywać rozróżnienia sfery osobistej i zawodowej. Powinny interesować się rozwojem społeczno-gospodarczym, komunikacją międzykulturową, cenić różnorodność i szanować innych ludzi, a także być przygotowane na pokonywanie uprzedzeń i osiąganie kompromisu.

Kompetencje obywatelskie dają możliwość pełnego uczestnictwa w życiu obywatelskim, opartego na znajomości społecznych i politycznych pojęć oraz struktur, a przede wszystkim zobowiązują do aktywnego i demokratycznego uczestnictwa. Kompetencje obywatelskie to znajomość praw człowieka i konstytucji swojego kraju, a także zakresu działań rządu, to

¹³ Ibidem, Zalecenia ...

¹⁴ Ibidem

również rozumienie ról i zakresu odpowiedzialności instytucji stanowiących politykę na poziomie lokalnym, regionalnym, narodowym, europejskim i międzynarodowym. To także rozumienie pojęć takich jak demokracja, obywatelstwo oraz międzynarodowych deklaracji mających je wyrażać (jak np. Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej). Poza tym składają się na nie znajomość głównych wydarzeń w narodowej, europejskiej i światowej historii. Przejawiają się w uczestnictwie w życiu i działaniach społeczności lokalnej, jak również w podejmowaniu decyzji na poziomie krajowym i europejskim (np. poprzez udział w wyborach), w zdolności do okazywania solidarności poprzez zainteresowanie i pomoc w rozwiązywaniu problemów dotyczących społeczność na poziomie lokalnym lub globalnym.. Wreszcie, kompetencje obywatelskie to umiejętność skutecznego kontaktowania się i wpływania na instytucje publiczne oraz umiejętność korzystania z możliwości, jakie daje Unia Europejska.

Zarówno kompetencje społeczne, jak i obywatelskie, rozwijają poczucie przynależności do społeczności lokalnej, kraju, Unii Europejskiej, Europy i świata.

Wykształcenie kompetencji kluczowych staje się we współczesnym świecie ważniejsze niż posiadanie wszechstronnej wiedzy. Gromadzenie informacji przez ucznia nie oznacza jeszcze umiejętności i chęci posłużenia się nią w sytuacjach rzeczywistych. W nowoczesnym modelu kształcenia odchodzi się więc od skupiania działań nauczyciela i szkoły na przekazywaniu wiedzy na rzecz kształtowania i rozwijania kompetencji z wykorzystaniem szerokiego wachlarza metod pobudzających uczniów do aktywności i uczestnictwa w życiu społecznym. Kształtowanie rekomendowanych w *Zaleceniach* kompetencji wymaga od szkoły wyjścia poza tradycyjne nauczanie przedmiotowe. Uczniowie, żeby nabyć kompetencje, powinni być stawiani w sytuacjach problemowych, w których samodzielnie lub w grupach będą rozwiązywać problemy, będą rozwijać umiejętności i budować w sobie oczekiwane postawy. Rola nauczyciela w kształtowaniu kompetencji kluczowych jest bezdyskusyjna. Jego zadaniem jest przede wszystkim tworzenie bogatego środowiska, w którym zachodzi proces uczenia się, umożliwiający uczniom pełne zaangażowanie. Nauczyciele powinni poszukiwać bliskich i znaczących kontekstów, w których uczniowie odczuwają przydatność i znaczenie nabywanej wiedzy i umiejętności.

Filozofia uczenia się w oparciu o kompetencje wywodzi się z konstruktywizmu społecznego, przenikającego współczesną metodologię edukacji. Konstruktywne uczenie się jest postrzegane jako proces budowania własnej wiedzy w kontekście i w relacji do otoczenia, a nie przyswajanie wiedzy przekazywanej przez innych. Podejście to legło u podstawy zaproponowanego w zaleceniu modelu kompetencji kluczowych.

5.2. Kompetencje dla Kultury Demokracji

W kwietniu 2016 r. Rada Europy przedstawiła koncepcję Kompetencji dla Kultury Demokracji (KDK). Model 20 kompetencji dla kultury demokracji, to dokument o charakterze rekomendacji, zatwierdzony przez Konferencję europejskich ministrów edukacji w 2016 roku w Brukseli i zalecony do wdrożenia w systemie edukacji publicznej. Został on opracowany przez międzynarodowy zespół ekspertów i był testowany w szkołach w 16 krajach różnych

krajach Rady Europy.

Model KDK składa się z listy dwudziestu kompetencji, które powinni rozwijać wszyscy, którzy chcą brać czynny udział w życiu demokratycznych, zróżnicowanych kulturowo społeczeństw. Kompetencja w przedstawionym modelu jest definiowana jako „zdolność jednostki do wykorzystywania i stosowania wiedzy, umiejętności, wartości dla podejmowania działań w odpowiedzi na potrzeby, wyzwania i możliwości jakie niesie życie w społeczeństwie demokratycznym”.

Kompetencje opisane są w podziale na cztery grupy: wartości, postawy, umiejętności oraz wiedzę i jej krytyczne rozumienie. Wszystkie kompetencje są wzajemnie ze sobą powiązane, w realnych sytuacjach uruchamiany jest zazwyczaj "klaser" kompetencji.

Grupa "Values", a raczej kompetencje z dominantą komponentu wartości, obejmuje następujące 3 kompetencje:

- 1.
- 2.
- 3.

Grupa "Attitudes" ma 6 kompetencji:

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.
- 6.

Grupa "Skills" zawiera 8 kompetencji:

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.
- 6.
- 7.
- 8.

Grupa posiadająca przewagę komponentu "Knowledge" ma 3 kompetencje:

- 1.
- 2.
- 3.

Dla nauczycieli oznacza to, że powinni, w ramach prowadzonych zajęć przedmiotowych, starać się także kształtować kompetencje dla kultury demokracji. Można to uczynić stosując podejście międzyprzedmiotowe, lub integrując cele związane z kształtowaniem KDK w proces nauczania danego przedmiotu.

6. Integracja i podejście międzyprzedmiotowe

Edukacja obywatelska i edukacja o prawach człowieka jest obecna w programach nauczania wszystkich państw. W szkołach prowadzić ją można na 4 sposoby:

- jako odrębny, wydzielony przedmiot,
- wyklądać odrębne treści w ramach różnych przedmiotów,
- jako ścieżkę międzyprzedmiotową: skorelowane, logicznie i chronologicznie uporządkowane treści w ramach różnych przedmiotów i na zajęciach pozalekcyjnych,
- codzienne (przy każdej okazji) integrowanie treści i celów EDC/HRE we wszystkie przedmioty nauczania.

Często stosowana jest także kombinacja tych czterech sposobów.

Dominującą część wiedzy przekazuje się na przedmiocie "edukacja obywatelska" (jakkolwiek jest on nazywany), natomiast wartości, postawy i umiejętności związane z EDC/HRE można kształtować na wszystkich przedmiotach wykorzystując do tego okazje, które stwarza realizacja treści przedmiotowych. To co odbywa się na lekcjach, może być wzbogacone uczestnictwem uczniów w organach społecznych szkoły, klubach dyskusyjnych, organizacjach uczniowskich, projektach edukacyjnych.

Edukacja obywatelska i edukacja o prawach człowieka to zatem cały kompleks różnych form pracy szkoły realizujących cele i wartości EDC/HRE.

Zwykle w szkole, nauczyciele w procesie kształcenia uczniów realizują treści wynikające z podstawy programowej swojego przedmiotu, koncentrując się na nim, nie zakładając interdyscyplinarności kształcenia, nie uwzględniając korelacji międzyprzedmiotowej oraz potrzeby integracji zagadnień przekrojowych. Takie (dominujące w wielu systemach oświaty) podejście do procesu kształcenia powoduje „szufladkowanie wiedzy”, traktowanie wielu aspektów jednego problemu oddzielnie, jego ogląd tylko z punktu widzenia danej dyscypliny akademickiej. W konsekwencji prowadzi to do poważnych trudności uczniów w opisywaniu rzeczywistości jako całości, w wykorzystywaniu wiedzy w praktyce, w radzeniu sobie z oceną bieżącej sytuacji i decyzjami o podjęciu (bądź nie) adekwatnego do konkretnej sytuacji działania.

Edukacja obywatelska i edukacja o prawach człowieka, jako zagadnienie przekrojowe, najlepiej jeśli jest realizowana w podejściu międzyprzedmiotowym, z wykorzystaniem korelacji i integracji. Oznacza to, że nauczyciele, w ścisłej współpracy, powinni szukać korelacji pomiędzy przedmiotami i przedstawiać uczniom całościową koncepcję rzeczywistości, analizując szersze zagadnienia i problemy, a nie tylko przekazywać fragmentaryczną wiedzę o pojedynczych zjawiskach w ramach danego przedmiotu. Korelacja określana jest jako współzależność, wzajemne powiązanie przedmiotów, pojęć, zagadnień, zjawisk. A zatem korelacja w prowadzeniu EDC/HRE to łączenie ze sobą treści z tego obszaru z treściami należącymi do różnych przedmiotów nauczania w celu ukazania zagadnień, zjawisk, problemów w sposób całościowy. W praktyce szkolnej pojęcie „korelacja” jest mylone lub zastępowane terminem „integracja”. Integracja ma nieco inny wymiar i znaczenie; obejmuje podejmowanie działań dydaktycznych (także w ramach korelacji

międzyprzedmiotowej), pokazujących różnorodność i wzajemną zależność różnych komponentów wiedzy, zarówno w zakresie jednej, jak i wielu dziedzin. W przypadku EDC/HRE oznacza to, że nauczyciel matematyki czy literatury wykorzysta możliwości jakie daje lekcja jego przedmiotu, by wydobyć z omawianego zagadnienia aspekt społeczny i obywatelski, jednocześnie realizując cele z zakresu danego przedmiotu. Czasem wystarczy zadanie jednego, dwóch pytań kierujących uwagę ucznia na obywatelski wymiar danego zagadnienia. Nauczyciel może także świadomie dobierać analizowane przykłady w taki sposób, by były one aktualne i związane z wartościami i tematami EDC/HRE. Prowadzenie w taki sposób zajęć z uczniami wymaga stosowania interaktywnych metod i technik nauczania. Stroną aktywną na lekcji powinien być przede wszystkim uczeń, nauczyciel częściej pełni rolę facylitatora i doradcy. Taka organizacja procesu dydaktycznego spowoduje zaangażowanie się uczniów w proces uczenia się, pozwoli na odwoływanie się do ich wcześniejszych doświadczeń, bazowanie nie tylko na intelekcie, ale także na ich emocjach i postawach. W konsekwencji pozwoli to na kształtowanie odpowiedzialnego i wrażliwego człowieka otwartego na wiedzę, świat i innych ludzi, co jest dużo trudniejsze, podczas realizacji programów poszczególnych przedmiotów, nauczanych niezależnie od siebie.

Przedstawione wyżej podejście do planowania i realizowania procesu dydaktycznego jest najbardziej efektywne i pomaga najpełniej osiągać cele z zakresu EDC/HRE. Pozwala uczniom na poznawanie świata i samych siebie, rozumienie wartości, kształtowanie umiejętności, a w rezultacie daje motywację do działań i do zmieniania świata. Podejście to, pozwala przede wszystkim, na stworzenie w umyśle ucznia spójnego obrazu poznawanego świata. Uczeń będzie postrzegać rzeczywistość jako pewną całość, a nie jako sumę jej składowych.

Prowadzenie edukacji z uwzględnieniem tego podejścia wymaga ujednoczonych, systemowych działań szkoły i aktywnego uczestnictwa w tym procesie całej społeczności szkolnej i środowiska lokalnego.

7. Partycypacja uczniów jako zasada EDC/HRE

Partycypacja uczniów jest niezbędnym warunkiem efektywnej edukacji obywatelskiej. W Karcie Edukacji Obywatelskiej i Edukacji o Prawach Człowieka Rady Europy czytamy (rozdział II, punkt 5 b.): "Skuteczne uczenie się wymaga zaangażowania się wielu podmiotów, w tym (...) uczących się (...). Dalej (punkt 5 e.) podkreślone jest także uczestnictwo uczniów w procesie zarządzania instytucjami edukacyjnymi : "W szczególności sposób kierowania instytucjami edukacyjnymi, w tym szkołami, powinien (...) sprzyjać wzmocnieniu pozycji i pogłębieniu uczestnictwa osób uczących się (...)"

Partycypacja dzieci i młodzieży jest zasadą, która jest odzwierciedlona w Konwencji o Prawach Dziecka ONZ. Słowo "partycypacja" w Konwencji się nie pojawia, ale znajdujemy w niej grupę praw, które określane są jako "partycypacyjne", wyrastające z założenia o podmiotowości i autonomii dziecka. To prawa zawarte w artykułach 12 - 16: prawo do swobodnego wyrażania własnych poglądów (art. 12), prawo do swobodnej wypowiedzi (art.

13), prawo do swobody myśli, sumienia i wyznania (art. 14), prawo do swobodnego zrzeszania się (art. 15), i zakaz bezpodstawnej ingerencji w życie prywatne (art. 16). Prawa te praktycznie gwarantują dzieciom aktywne uczestnictwo w życiu społecznym i publicznym. Wymaga to jednak uznania, że dzieci mogą być aktywnymi podmiotami, obywatelami, a nie jedynie "kandydatami" na obywateli. Szacunek dla "partycypacyjnych" praw dzieci to uznanie, że są one zdolne do wyrażenia swoich opinii i doświadczeń, są zdolne do komunikowania się z innymi i aktywnie wchodzą w interakcje społecznie.

Na każdym etapie swojego rozwoju dziecko ma wiedzę i kompetencję do działania, a rolą dorosłych jest zapewnienie mu okazji i sytuacji do zaangażowania się. Oczywiście uczestnictwo i aktywność dzieci są adekwatne do stopnia ich rozwoju i poziomu kompetencji społecznych. Zadaniem szkoły jest stwarzanie możliwości uczestnictwa i rozwój umiejętności społecznych i obywatelskich uczniów, tak by stały się one instrumentem wyrażania poglądów i realizacji podmiotowości.

Partycypacja może mieć różne oblicza, może być autentyczna, ale także pozorna. Najbardziej znanym opisem różnych poziomów partycypacji dziecięcej jest model przedstawiony przez Rogera Harta, który opisuje 8 poziomów uczestnictwa. Roger Hart, autor modelu tzw. "drabiny partycypacji", podkreślał konieczność stopniowego angażowania dzieci w procesy wspólnego z dorosłymi podejmowania decyzji dotyczących życia społecznego.

Pisał: "Nierealistycznym jest oczekiwać (od dzieci), że nagle staną się odpowiedzialnymi, zaangażowanymi obywatelami w wieku 16, 18 czy 21 lat bez uprzedniego rozwijania w nich niezbędnych do tego umiejętności i poczucia odpowiedzialności. Rozumienie istoty demokratycznej partycypacji, jak również nabywanie pewności i kompetencji w aktywnym uczestnictwie odbywa się stopniowo, w toku praktyki; nie sposób nauczyć się ich w oderwaniu od niej."¹⁵

Drabina dziecięcej partycypacji zaproponowana przez Harta składa się z ośmiu szczebli, a każdy kolejny ilustruje rosnący zakres włączania dzieci w procesy podejmowania decyzji oraz różne formy współpracy z dorosłymi. Pierwsze trzy stopnie drabiny nie są tak naprawdę formami partycypacji, lecz raczej formami wykorzystywania dzieci do legitymizowania realizowanych przez dorosłych projektów: to manipulacja (dochodzi do niej w sytuacjach, kiedy dorośli wykorzystują dzieci do popierania własnych projektów, udając jednocześnie, że są to projekty inspirowane przez dzieci), dekoracja (wykorzystywanie dzieci, aby wsparły jakiś projekt – najczęściej w formie zaproponowanej przez dorosłych) i "tokenizm" (do którego dochodzi wówczas, gdy dzieciom teoretycznie udziela się głosu, ale w rzeczywistości mają one niewielki bądź żaden wpływ na to, jak przebiega proces podejmowania decyzji, co się dzieje i jaka jest ich rola). Wszystkie te trzy formy włączania są pozorne, nie ma w nich autentycznego dziecięcego sprawstwa, realizowane są jedynie interesy dorosłych. Kolejne szczeble drabiny to: informowanie dzieci o planowanych działaniach, bez włączania

¹⁵ Hart R. A., *Children's Participation. From Tokenism to Citizenship*, Fundusz Narodów Zjednoczonych na rzecz Dzieci, UNICEF 1992

ich w same plany i przydzielania im zadań, następnie konsultowanie z nimi projektów (dzieci wyrażają opinie o projektach realizowanych przez dorosłych), projekty inicjowane przez dorosłych, w których dzieci biorą udział i wspólnie podejmują decyzje, następnie inicjowane i kierowane przez dzieci (dorośli pełnią funkcję wspierającą) i na ostatnim szczeblu drabiny - działania są inicjowane przez dzieci i realizowane przy współudziale dorosłych. Poszczególne szczeble drabiny pokazują więc coraz bardziej pełne formy angażowania dzieci w procesy podejmowania decyzji. Oczywiście poziom uczestnictwa dzieci zdeterminowany jest przede wszystkim gotowością dorosłych na uznanie w dziecku podmiotu i partnera działań.

Dziecięca partycypacja winna odbywać się według zasad dotyczących prowadzenia procesów decyzyjnych. Według publikacji "A framework for monitoring and evaluating children's participation".¹⁶ powinny być one następujące:

1. Szacunek do uczestników (*respectful*) – poświęcanie czasu, uwagi; wysłuchanie opinii,
2. Inkluzyjność (*inclusive*) – włączanie różnych grup wiekowych,
3. Przejrzystość (*transparent and informative*) – jasne określenie celów, zrozumiała komunikacja,
4. Dobrowolność (*voluntary*) – decyzja o uczestnictwie należy do dziecka,
5. Istotność (*relevant*) – dzieci są włączane do procesu, o ile faktycznie ich opinie mogą być użyteczne dla jego przebiegu,
6. Przyjazność dla dzieci (*child friendly*) – estetyka miejsca spotkań, dostosowanie przekazu,
7. Wsparcie szkoleniowe (*supported by training for adults*) – dorośli są poinformowani o zasadach uczestnictwa dzieci w partycypacji,
8. Bezpieczeństwo i wyczulenie na zagrożenia (*safe and sensitive to risk*) – ochrona prywatności i poufności dzieci, ewentualnie obecność ich opiekunów,
9. Rozliczalność (*accountable*) – ewaluacja uczestnictwa dzieci w procesie: informacja o wykorzystaniu ich opinii.

W edukacji obywatelskiej i edukacji o prawach człowieka w szkole możliwe są 3 przestrzenie partycypacji: uczestnictwo w procesie lekcyjnym, uczestnictwo we współzarządzaniu klasą i szkołą, oraz uczestnictwo w działaniach prowadzonych na rzecz i w społeczności lokalnej. Uczestnictwo w procesie lekcyjnym zależy przede wszystkim od decyzji nauczyciela - na ile widzi on w uczniu podmiot - osobę, która samodzielnie się uczy, a nie przedmiot - obiekt nauczania. Stosowanie interaktywnych metod nauczania jest tu sposobem upodmiotowienia. Dawanie możliwości wyrażenia opinii i poglądów jest najpełniej możliwe przy stosowaniu dyskusyjnych metod nauczania. Ocenianie koleżeńskie, samoocena, a także wyrażenie opinii o metodach stosowanych przez nauczyciela to także moment wypowiedzenia się i uczestnictwa w procesie nauczania - uczenia się. Zajęcia z nauczycielem

¹⁶ <https://resourcecentre.savethechildren.net/sites/default/files/documents/4733.pdf>
„A framework for monitoring and evaluating children's participation”, Gerison Lansdown, 2011

to przede wszystkim możliwość rozwijania umiejętności umożliwiających partycypację: logicznego myślenia, efektywnej komunikacji, rozwiązywania konfliktów.

Kolejna sfera uczestnictwa uczniów to współzarządzanie tym, co dzieje się w klasie i w szkole: tworzenie reguł współżycia, opiniowanie i konsultowanie decyzji dotyczących życia klasy i szkoły, udział w wyborach do samorządu (jako wyborca lub kandydat), uczestnictwo w działaniach samorządu klasowego i szkolnego. Klasa i szkoła staje się przestrzenią uczestnictwa i miejscem doświadczania obywatelskości. Na ile rozległą - to zależy od nauczycieli, którzy aktywizują uczniów i stwarzają im okazje do przejawienia aktywności, a nie tylko oczekują jej spontanicznych przejawów od uczniów.

Nauczyciele także winni stwarzać okazje do zaangażowania się uczniów w życie społeczne miejscowości, w której szkoła funkcjonuje. Uczniowie powinni "wychodzić" ze szkoły, zauważać i diagnozować lokalne problemy, planować przedsięwzięcia na rzecz lokalnej społeczności, uczestniczyć w lokalnych wydarzeniach, reprezentować swoją szkołę w lokalnych samorządowych organach młodzieżowych (na przykład młodzieżowa rada miasta). Taka aktywność daje możliwość poczucia współodpowiedzialności za rodzinną miejscowość, poczucia się obywatelem "małej ojczyzny".

Opisane wyżej przykłady włączania i uczestnictwa uczniów pokazują, że możliwe jest w szkole kształtowanie aktywnej postawy i kompetencji obywatelskich poprzez doświadczenie demokratycznej partycypacji na codziennym, dostępnym dla każdego ucznia poziomie.

8. Metody nauczania kompetencji w podejściu EDC/HRE

Uczenie się i nauczanie w oparciu o kompetencje nie mogą się odbywać w ramach tradycyjnych sytuacji dydaktycznych. Kompetencje kształtowane są poprzez doświadczanie i odkrywanie, co bezpośrednio determinuje sposób nauczania.

Uczniowie muszą być aktywnie zaangażowani w proces uczenia się. Osiągają dobre wyniki, jeśli uczą się w znaczących kontekstach, poprzez współpracę i współdziałanie ze sobą oraz nawiązując relacje z otoczeniem. Dzięki temu sami sobie umożliwiają nabywanie wiedzy, jej rozumienie, wymianę i konfrontację wyniesionych wniosków z rozumowaniem innych. Oczywiście nie oznacza to odejścia od tradycyjnego nauczania, lecz podkreśla konieczność prowadzenia go w sposób odpowiadający potrzebom uczniów.

W edukacji w oparciu o kompetencje podkreśla się rolę bogatego środowiska edukacyjnego, w którym zachodzi proces uczenia się, umożliwiający uczniom pełne zaangażowanie.

Kompetencje są z natury rzeczy holistyczne, skutkiem czego metody nauczania również muszą mieć charakter integracyjny i holistyczny. Filozofia uczenia się w oparciu o kompetencje wywodzi się z konstruktywizmu społecznego, przenikającego współczesną metodykę. Konstruktywne uczenie się jest postrzegane bardziej jako proces budowania struktury własnej wiedzy niż absorbowanie wiedzy przekazywanej przez innych.

Stanowi to przeciwieństwo procesów kształcenia polegających na przetwarzaniu informacji bez praktycznego wykorzystania wiedzy. Uczenie się powinno być wspólne i interaktywne,

w stałej komunikacji z rówieśnikami, nauczycielami oraz instytucjami i podmiotami społeczności lokalnej .

Zasadniczą ideą przyświecającą edukacji w oparciu o kompetencje jest pomoc uczniom w rozwijaniu i budowaniu ich własnej wiedzy oraz poszukiwanie sposobów optymalnego wykorzystania doświadczenia własnego i innych ludzi w ramach procesu uczenia się. Informacje, wiedza, umiejętności mają dla jednostki sens o tyle, o ile stają się integralną częścią własnej wiedzy i kompetencji tej osoby.

8.1. Nauczanie zagadnień kontrowersyjnych

Nauczanie zagadnień kontrowersyjnych przedstawione jest w nowym podręczniku Rady Europy dla nauczycieli pt. **"Teaching Controversial Issues"**.

W następstwie wielu głośnych aktów przemocy oraz incydentów związanych z naruszeniem porządku społecznego, które rozegrały się ostatnio w różnych krajach europejskich, znacznie wzrósł niepokój społeczeństw. W ramach nowego podejścia Rady Europy, opierającego się na edukacji na rzecz demokracji i praw człowieka uważa się, że zagadnienia kontrowersyjne są priorytetem i powinno omawiać się je w szkołach.

Czym zatem są kwestie/zagadnienia kontrowersyjne?

Zazwyczaj kwestie kontrowersyjne są opisane jako spory i problemy, które są aktualne, wzbudzają silne emocje, generują sprzeczne wyjaśnienia i rozwiązania oparte na alternatywnych przekonaniach czy wartościach , które często dzielą społeczeństwa.

Takie problemy są bardzo skomplikowane i nie można ich rozwiązać tylko poprzez proste odwołanie się do faktów. Nauczyciele powinni pamiętać, że tematy kontrowersyjne wzbudzają silne emocje, zarówno wewnątrz klasy, jak i poza nią. Silne emocje często są uważane za przeszkodę w nauczaniu. Jednak jest to jednocześnie szansa na zaangażowanie uczniów w różnorodne omówienia i analizy tych tematów, które dotyczą absolutnie wszystkich.

Aktualne zagadnienia kontrowersyjne, które można omawiać z uczniami to na przykład: religijny ekstremizm, kwestie migracji, radykalizacja młodych Europejczyków, czy wzrost cyberprzemocy. Młodzi ludzie w Europie rzadko miewają okazje, aby porozmawiać w szkole na kontrowersyjne tematy, gdyż wydaje się, że takie zagadnienia, są zbyt trudne by wprowadzać je do nauczania. Uczniowie nie mogą zatem wyrazić swoich obaw, nie wiedzą, co na dany temat sądzą inni. Bywa, że potrzebne informacje czerpią od rówieśników lub z mediów społecznościowych, przez co mogą czuć się sfrustrowani i mieć problemy ze zrozumieniem istotnych problemów o charakterze lokalnym czy globalnym.

W obliczu braku wsparcia nauczycieli młodzi ludzie mogą zostać pozbawieni potrzebnych rad i niezawodnych sposobów konstruktywnego radzenia sobie z takimi problemami.

Dlatego niezmiernie ważne jest by rozmawiać z uczniami na te tematy stosując metody proponowane przez wspomniany podręcznik.

9. Praktyka pracy szkoły - wprowadzanie podejść EDC/HRE i modelu KDK. Rola dyrektora szkoły w demokratyzacji procesu kształcenia

Prowadzenie świadomej, zaplanowanej i efektywnej edukacji obywatelskiej i edukacji o prawach człowieka w szkole stawia przed jej dyrektorem nowe zadania. Zazwyczaj dyrektor szkoły przyjmował rolę zarządzającego placówką, a jego zadania przede wszystkim koncentrowały się na zapewnieniu realizacji procesów dydaktyczno-wychowawczych i zarządzaniu związanym z organizacją pracy szkoły. Oczekiwana, nowa rola dyrektora powinna wykraczać poza typowe administrowanie szkołą.

Dyrektor demokratycznej szkoły powinien być jej przywódcą/liderem realizującym wizję i misję swojej organizacji i zawarte w niej wartości, żywiącym przekonanie, że edukacja obywatelska i wychowanie w duchu demokratycznych wartości są niezwykle ważnym zadaniem szkoły, działaniem całej wspólnoty. Dyrektor, powinien zmienić swoją dotychczasową rolę i styl dyrektora-zarządcy przekształcić w przywódcę/lidera potrafiącego budować wartości szkoły w oparciu o dialog, porozumienie i partycypację społeczną.

Dla pełnego i efektywnego wdrażania EDC/HRE rekomendujemy tzw. przywództwo partycypacyjne w duchu zarządzania poprzez wartości. Dyrektor funkcjonujący zgodnie z tym modelem ma kilka wyraźnych zadań:

1. Powinien zainicjować opracowanie wizji i misji szkoły opartej o uzgodnione wspólnie, demokratyczne wartości. Stworzona wspólnie ze wszystkimi podmiotami szkoły misja powinna być "żywym" drogowskazem dla wszystkich realizowanych procesów i podejmowanych działań, a nie martwym dokumentem, ozdobnikiem przywoływanym przy okazji wyjątkowych okazji. Proces tworzenia wizji i misji jest nie mniej ważny niż jej ostateczny kształt. Dyrektor powinien zadbać o szeroką reprezentację rodziców, uczniów, nauczycieli i przedstawicieli społeczności lokalnej, organizować proces negocjacji i przyjmowania końcowych ustaleń. Po ustaleniu wspólnych wartości warto zadbać o strategię informacyjną prezentującą te wartości społeczności, w której szkoła funkcjonuje.
2. Codziennie i nieustannie powinien budować demokratyczną kulturę szkoły, opartą na demokratycznych wartościach i zasadach, które swoje miejsce znajdują w dokumentach szkoły i jej regulaminach (które między innymi zawierają katalogi praw i obowiązków), ale przede wszystkim w kształcie relacji budujących szkolną wspólnotę. Demokratyczna kultura powoduje, że szkoła staje się środowiskiem, w którym uczniowie doświadczają realnego funkcjonowania demokratycznych zasad i procedur. Relacje pomiędzy wszystkimi osobami w szkole powinny być oparte na poszanowaniu godności i na współpracy. Dyrektor powinien inspirować aktywne funkcjonowanie wszystkich społecznych organów szkoły (rady szkoły, rady rodziców, samorządu uczniowskiego), konsultować z nimi ważne dla szkoły decyzje.
3. Powinien tworzyć przestrzeń dla realizacji podmiotowości uczniów, traktować i wspierać ich jako autonomiczne jednostki, ceniąc ich tożsamość i godność. Winien

postrzegać uczniów także jako podmioty działania w publicznej sferze szkoły, umożliwiać im włączanie się w społeczność na poziomie klasy, szkoły, a także na poziomie lokalnym. To przeciwny biegun w stosunku do poniżania, podporządkowywania, manipulowania.

4. Dyrektor powinien być nauczycielem dla współpracujących z nim nauczycieli, wspierać ich w rozwoju zawodowym i osobistym. Winien włączać ich w procesy podejmowania decyzji o charakterze programowym i organizacyjnym, na zasadach partnerstwa, szanując różne punkty widzenia. W odniesieniu do EDC/HRE dyrektor może zainspirować wdrożenie podejścia ogólnoszkolnego, międzyprzedmiotowego, może promować współpracę nauczycieli planujących korelację i integrację treści EO/EPC w swoje przedmioty. Umożliwiać szeroką realizację EDC/HRE, stale podkreślając ważność i aktualność celu, jakim jest wychowanie odpowiedzialnego i aktywnego obywatela.
5. Powinien animować i wspierać partnerstwo szkoły z rodzicami i opiekunami, podmiotami otoczenia zewnętrznego i organizacjami społecznymi (NGO). Dostrzegać dostępne w otoczeniu szkoły zasoby, ale także możliwie szeroko udostępniać wszelkie posiadane zasoby szkoły dla realizacji potrzeb społeczności lokalnej. Może to się to na przykład odbywać poprzez realizację edukacyjnych projektów obywatelskich w i na rzecz społeczności lokalnej.
6. Niestrudzenie objaśniać i tłumaczyć ważność edukacji obywatelskiej i edukacji o prawach człowieka dla rozwoju i wychowania każdego ucznia, dla szkoły jako dla organizacji i dla społeczności lokalnej, w której funkcjonuje szkoła. Powinien inspirować i wdrażać zmiany w tym zakresie.

Mamy świadomość, jak bardzo jeszcze jest rozpowszechniony model autorytarnego zarządzania szkołą, które jest przeciwieństwem wyżej opisanego modelu. Jesteśmy jednak głęboko przekonani, że nie da się stworzyć demokratycznej kultury szkoły wykorzystując autorytarne metody zarządzania. Autorytarne zarządzanie uczy podporządkowania, konformizmu, budzi strach i sprzeciw, jest całkowitym przeciwieństwem kierowania szkołą opartym o wartości EDC/HRE. W szkole zarządzanej autorytarnie uczniowie będą mieli niewielkie szanse przygotować się do roli aktywnego i odpowiedzialnego obywatela swojego demokratycznego kraju. Niezwykła jest zatem odpowiedzialność, która leży na barkach dyrektora szkoły, który jest jej kluczową figurą. Odpowiedzialność ta to także nieustanne dążenie do własnego doskonalenia i rozwijania swoich kompetencji demokratycznych i przywódczych.

10. Strategie wprowadzania podejścia EDC/HRE

Rekomendacje. Aby wprowadzać w szkole rekomendowane przez Radę Europy podejścia, należy:

1. Tworzyć w szkołach demokratyczne środowisko szkolne, w którym rządzić będą takie zasady jak:
 - poszanowanie godności wszystkich osób,
 - wspieranie pełnego rozwoju potencjału każdego dziecka, możliwości osiągnięcia sukcesu przez wszystkich uczniów,
 - wspólne opracowywanie oraz przestrzeganie i stosowanie demokratycznych reguł i procedur,
 - niedyskryminacja i włączanie osób o specjalnych potrzebach,
 - tworzenie wspólnoty opartej na partnerstwie i współpracy.
2. Stworzyć programy nauczania i wychowania zorientowane na demokratyczne wartości.
3. Stworzyć programy nauczania zorientowane na kompetencje, ograniczając zakres treści.
4. Edukację obywatelską uczynić priorytetowym celem pracy szkół.
5. Podnosić świadomość nauczycieli o roli i znaczeniu EDC/HRE.
6. Rozwijać kompetencje w zakresie EDC/H całych rad pedagogicznych, zgodnie z modelem kompetencji nauczycieli, rekomendowanym przez Radę Europy.
7. Promować podejście ogólnoszkolne we wdrażaniu EDC/HRE. Wdrażać podejście problemowe i korelację międzyprzedmiotową w nauczaniu EDC/HRE.
8. Integrować elementy Kompetencji dla demokratycznej kultury (KDK) w nauczanie wszystkich przedmiotów, od najmłodszych klas.
9. Współpracować z rodzicami i społecznością lokalną, informować i angażować ich w inicjatywy i projekty o charakterze obywatelskim. Stworzyć mechanizmy konsultacji i partycypacji.
10. Zarządzanie szkołą oprzeć na demokratycznych wartościach i procedurach. Opracować misję szkoły zawierającą wynegocjowane, akceptowane przez wszystkich wartości. Wyrażać je w codziennym działaniu.
11. Szeroko stosować interaktywne metody nauczania, w szczególności dyskusyjne oraz metodę projektu edukacyjnego.
12. Rozpowszechniać dobre praktyki realizowania EDC/HRE (krajowe i międzynarodowe).